

UNIVERSITEIT UTRECHT

De banaliteit van het kwaad of de omvang van het niets

Beelden en werkelijkheid in Hannah Arendts
*Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het
kwaad*

Fontijn, M.E.
3539326
29-6-2014

Voorwoord

Een scriptie schrijven is als een trailrun lopen door onherbergzaam gebied. Op het moment dat je van start gaat weet je dat je soms heel erg zult genieten, van het landschap of van het lopen zelf, maar ook dat je op sommige momenten heel zielig zult zijn; omdat je lichaam protesteert en de paden moeilijk begaanbaar zijn. Soms denk je dat je meer dan blij zult zijn als je alleen de finish maar haalt, soms hoop je stiekem dat je niet te ver onderaan in het klassement eindigt.

De scriptie was het lopen, Eichmann was het onherbergzame gebied. Het valt niet mee om maandenlang bezig te zijn met beschrijvingen van een persoon die is veroordeeld vanwege de meest gruwelijke misdaden. Wanneer ik een foto van hem zie, komt hij op mij over als een bekende, en dat is niet heel prettig. Tegelijk is het fijn om juist vanuit de context van mijn studie de beschrijvingen van Eichmann te lijf te gaan. Die context is vertrouwd en biedt de mogelijkheid om niet alleen maar verbijsterd te raken door wat er allemaal aan kwaad is uitgericht, maar ook om gefascineerd te zijn door de kracht die van literatuur uitgaat als ze het onzegbare een beeld probeert te geven.

De mensen die langs de kant stonden om aan te moedigen zal ik bedanken als ik over de finish en weer op adem ben. Hier wil ik vast Andriessa en Pieter van der Klis bedanken omdat zij naast enthousiast aanmoedigen kritisch meegelezen hebben. Petra van der Klis verdient dank én bewondering. Met eenvoudige kunstwerken weet zij abstracties als de werkelijkheid en het niets prachtig te verbeelden. Dat was een bron van inspiratie. Geert Buelens dank ik voor de adviezen en de begeleiding.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inhoudsopgave	5
Inleiding en onderzoeksvraag	7
1. Eichmann en het Eichmannproces	9
1.1. Adolf Eichmann	
1.2. Het proces	11
1.2.1. Deelnemende partijen	
1.2.2. Chronologie van het proces	12
1.2.3. Aanklacht	13
2. Kritische kanttekeningen bij het Eichmannproces	17
2.1. Juridische bezwaren	
2.2. Politieke bezwaren	19
3. Kritiek vanuit verschillende disciplines op <i>Eichmann in Jeruzalem</i>	23
3.1. <i>Eichmann in Jeruzalem</i> en het intellectuele landschap	
3.1.1. Geschiedschrijving	24
3.1.2. Recht	26
3.1.3. Filosofie	28
3.1.4. Politiek	32
3.2. Hannah Arendt en ‘de banaliteit van het kwaad’	35

4. <i>Eichmann in Jeruzalem</i> als literaire tekst	37
4.1. De plaats van de literatuurwetenschap in het wetenschappelijk domein	
4.2. <i>De zaak 40/61</i> als casus	41
4.3. <i>Eichmann in Jeruzalem</i>	46
5. Conclusie	55
Literatuur	59
Samenvatting	62

Inleiding en onderzoeksvraag

Op 11 mei 1960 wordt Adolf Eichmann, voormalig Obersturmbahnführer van de Reichsicherheitshauptamt (RSHA) sektion IV-B 4 en als zodanig verantwoordelijk voor het transport van tienduizenden Joden naar de gaskamers, door de Israëliësch geheime dienst ontvoerd en op 31 mei 1962 vindt zijn executie plaats. In de tussentijdse twee jaar wordt hij in de aanwezigheid van verslaggevers uit vele landen verhoord en berecht door het Israëliësch gerechtshof. Ook de filosofe Hannah Arendt reist voor het tijdschrift *The New Yorker* af naar Jeruzalem om van dit proces verslag te doen. De artikelen van Arendt zijn gebundeld en uitgegeven als *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil.* (1963)

Arendt geeft niet alleen een weergave van de gebeurtenissen tijdens het proces, maar zij probeert in haar boek over Eichmann ook tot een karakterisering van zijn persoon en misdaden te komen. Zij heeft daarop scherpe inhoudelijke kritiek moeten oogsten. Wetenschappers uit talloze disciplines hebben haar werk en werkwijze getoetst op inhoudelijk juistheid en daarbij paradigma's uit hun eigen wetenschappelijke discipline als maatstaf gebruikt. Het voordeel hiervan is dat deze critici specialisten zijn in hun eigen vakgebied en daardoor op scherpzinnige wijze de discussie met Arendts werk kunnen aangaan. Het nadeel is dat het boek nauwelijks als geheel, als artefact, wordt beschouwd, maar dat de kritiek is gericht op afzonderlijke stellingen en opvattingen.

In hoeverre Arendts critici het bij het rechte eind hebben, kan ik als literatuurwetenschapper niet beoordelen. Wel kan ik een poging doen om *Eichmann in Jerusalem* in zijn geheel, als literair artefact te zien. Anders gezegd, ik kan proberen na te gaan hoe en welke literaire middelen Arendt gebruikt om haar waarnemingen en opvattingen

weer te geven en welk effect dat heeft op de interpretatie van die opvattingen. De vraag waar ik zo antwoord op hoop te vinden is:

Wat levert een literaire analyse op aan inzichten over Eichmann in Jeruzalem?

Deze vraag is in het kader van de master waarvoor ik deze scriptie schrijf interessant omdat de vraag een antwoord zoekt naar de manier waarop literatuur en literatuurkritiek zich in de cultuurkritiek onderscheiden van andere wetenschappelijke disciplines.

Om op deze vraag antwoord te kunnen geven zal ik beginnen met een korte reconstructie van het Eichmann-proces. Daarna wil ik het proces in een context plaatsen. Het proces heeft op talloze maatschappelijke domeinen discussie uitgelokt. Ook deze discussies zijn in het kader van de master interessant omdat ze kunnen worden gezien als vormen van cultuurkritiek. Vervolgens wil ik een hoofdstuk wijden aan de wetenschappelijke domeinen waar Arendts tekst discussie heeft uitgelokt.

Voor ik overga tot een analyse van *Eichmann in Jeruzalem* zal ik bespreken op welk manier de literatuurwetenschap zich van andere wetenschappelijke domeinen onderscheidt en vervolgens die onderscheiding verduidelijken aan de hand van een ander verslag van het proces. Het gaat om *De zaak 40/61* van de Nederlandse schrijver Harry Mulisch. In het voorbericht dat Arendt bij de herziene uitgave van *Eichmann in Jeruzalem* uit 1964 schreef, noemt zij Mulisch ‘vrijwel de enige schrijver die de persoon van de verdachte centraal stelt en wiens indruk in grote trekken met de mijne overeenkomt.’ (Arendt 2005:30-1) Een analyse van *De zaak 40/61* kan dus wellicht behulpzaam om uiteindelijk tot een beter begrip van *Eichmann in Jeruzalem* te komen.

Hoofdstuk 1

Eichmann en het Eichmannproces

David Cesarani geeft in *Eichmann. De definitieve biografie* (2005) een gedetailleerde biografische weergave van Eichmanns leven en diens werkzaamheden tijdens de oorlogsjaren. Net als voor Hannah Arendts *Eichmann in Jeruzalem* zijn de processtukken, onder andere de autobiografie die Eichmann ‘gedurende het politieverhoor met veel animo bijeen had gepraat’, (Arendt 2005:271) Cesarani’s voornaamste bronnenmateriaal. Onderstaande data en feiten zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan Cesarani’s biografie.

1.1 Adolf Eichmann

Adolf Eichmann (1906-1962) wordt geboren in Solingen, Duitsland, en verhuist op 8-jarige leeftijd naar Linz in Oostenrijk waar hij verder opgroeit. Op negentienjarige leeftijd treedt hij in dienst als vertegenwoordiger bij de Oostenrijkse Vacuum Oil Company en daar blijft hij werken tot 1933. In dat jaar wordt hij als gevolg van de economische crisis ontslagen. Hij is dan al een aantal maanden lid van de nazipartij en na zijn ontslag treedt hij in dienst bij de SS. Een jaar later wordt hij aangenomen bij de inlichtingendienst SD en na een basisopleiding wordt hij ondergebracht bij het Departement V, sectie I, vrijmetselarij, waar hij een register van de vrijmetselaars en hun organisaties in Duitsland moet aanleggen. Niet veel later promoveert hij naar een departement dat zich in joodse aangelegenheden specialiseert, het Judenreferat in Berlijn. Hier ontwikkelt hij zich tot specialist van het jodendom en het zionisme. Hij bouwt een netwerk van contacten met de joodse leiders op om de joodse emigratie te kunnen verwezenlijken. In 1938 wordt hij bevorderd tot Unterstormführer (tweede luitenant). Na de Anschluss, de annexatie van Oostenrijk bij Duitsland in maart 1938,

verhuist hij naar Wenen en wordt hij hoofd van het joodse emigratiebureau aldaar. Als hij promoveert tot Obersturmbahnführer (eerste luitenant) laat hij Vera Liebl, de vrouw met wie hij in 1935 is getrouwd, en hun twee zoons overkomen naar Wenen.

In september 1939 richten Heinrich Himmler en Reinhard Heydrich het Reichssicherheitshauptamt (RSHA) op en de SD gaat deel uit maken van deze RSHA. Een maand later vertrekt Eichmann weer naar Berlijn om daar het Centraal Departement voor Joodse Emigratie van de RSHA te leiden. Eichmann is nu 'Obersturmbahnführer van de RSHA Departement IV sectie 4, emigratie en evacuatie', kort aangeduid als RSHA IV B4. In deze functie heeft hij het transport van Joden naar getto's, doorgangskampen en vernietigingskampen gecoördineerd en georganiseerd, een activiteit die in een nazistisch understatement 'Endlösung der Judenfrage' (Oplossing van het Jodenprobleem), of kortweg 'Endlösung' wordt genoemd. Tot aan de capitulatie van Duitsland op 8 mei 1945 blijft Eichmann in deze functie actief.

Na de capitulatie van Duitsland probeert Eichmann te vluchten maar hij wordt gevangen door een Amerikaanse patrouille en belandt in een krijgsgevangenkamp. Hij weet zijn identiteit een tijdlang geheim te houden, maar bij het Internationaal Militair Tribunaal te Neurenberg, beter bekend als de 'Neurenberger processen', valt steeds vaker zijn naam. Met behulp van SD-officieren in het gevangenkamp weet hij te ontsnappen. Een aantal jaar werkt hij als houthakker en als kippenfokker in het noorden van Duitsland. Zijn vrouw en kinderen wonen dan in Altaussee in Oostenrijk. Als Eichmann hoort van een overval op het huis van zijn vrouw op instigatie van nazi-jager Simon Wiesenthal vlucht hij zoals veel gewezen nazikopstukken via Genua naar Argentinië. Een jaar later komt ook zijn gezin over naar Argentinië. Zijn kinderen, drie zoons inmiddels, hebben hem zeven jaar niet gezien en herkennen hem niet. Ze krijgen hem voorgesteld als hun oom Ricardo Klement, de

schuilnaam waarachter Eichmann zich verbergt. In 1953 wordt Eichmanns vierde zoon, Ricardo, geboren. De daaropvolgende jaren tot aan zijn arrestatie in mei 1960 leiden Eichmann en zijn gezin een relatief rustig bestaan.

1.2 Het proces

1.2.1 Deelnemende partijen

Het proces vindt plaats in Jeruzalem en wordt gevoerd door een Israëliisch gerechtshof. Voorafgaand aan het openbare proces is er een politieonderzoek dat onder leiding van generaal-majoor van de Israëliische politie Avraham Zellinger staat. Uitvoerend ondervrager in het politieonderzoek is hoofdinspecteur Avner Less. Openbaar Aanklager is de van oorsprong Poolse Gideon Hausner. Hij is procureur-generaal en wordt bijgestaan door zijn assistenten Gavriel Bach, Ya'akov Bar-Or en Jacob Robinson. De verdediging wordt gevoerd onder leiding van de Duitse advocaat dr. Robert Servatius die wordt bijgestaan door Dieter Wechtenbruch. Servatius was ook tijdens de Neurenbergse processen de verdediger van nazikopstukken. Het hof wordt gevormd door de president-rechter Moshe Landau en de rechters Benjamin Halevi en Jitschak Raveh.

De belangrijkste stukken om de aanklacht te ondersteunen zijn documenten uit de Neurenberger processen, de opnames uit het politieverhoor met commissaris Less, de interviews die de Nederlandse SD-er Wim Sassen bij Eichmann afnam in de periode 1956-1960 (Sassentapes) en de verklaringen van 112 getuigen à charge (getuigen die zijn opgeroepen door de openbare aanklager). De getuigen à decharge (getuigen die zijn opgeroepen door de beschuldigde of diens verdediging) zijn niet aanwezig omdat zij opgepakt zullen worden zodra zij voet op Israëliische bodem zetten. Zij leggen in hun eigen woonplaatsen onder toezicht van Dieter Wechtenbruch en de plaatselijke rechtbanken schriftelijke verklaringen af.

1.2.2 Chronologie van het proces

Op 11 mei 1960 wordt Eichmann door de Joodse geheime dienst gekidnapt in zijn woonplaats Buenos Aires. Een aantal dagen later wordt hij overgebracht naar Israël en daar negen maanden lang verhoord door politiecommissaris Less. Op 11 april 1961 begint het openbare strafproces.

Het requisitoir van de openbare aanklager en de verklaringen van de getuigen à charge duren 56 dagen, tot 29 juni. Daarna volgt de ondervraging door de verdediging, maar zonder ondervraging van de getuigen à decharge. De getuigenverklaringen die door Dieter Wechtenbruch worden afgenomen zullen pas na de ondervraging door de rechters, op 24 juli, in de rechtszaal openbaar worden gemaakt.

Na de ondervraging door de verdediging volgt het kruisverhoor door de aanklager en dat duurt vijftien en een halve zitting. Vervolgens vindt er een verhoor door de drie afzonderlijke rechters plaats, waarna achtereenvolgens aanklager en verdediger hun slotrede houden.

Vanaf 14 augustus 1961 overwegen de rechters hun oordeel om uiteindelijk op 11 december tot een uitspraak te komen. Eichmann gebruikt deze tijd om zijn memoires te schrijven.

De uitspraak van de rechters telt 211 pagina's en het voorlezen ervan zou 15 uur in beslag nemen. Daarom wordt besloten Eichmann al bij aanvang van het voorlezen de uitspraak te laten weten; hij is schuldig verklaard aan misdaden tegen het joodse volk, oorlogsmisdaden en lidmaatschap van vijandige partijen en veroordeeld tot de doodstraf. Het hoger beroep werd tussen 22 en 29 maart 1962 behandeld. Op 29 mei vindt de uitspraak hiervan plaats en opnieuw luidt het vonnis: doodstraf. Het verzoek om gratie van Eichmann

aan de president van de staat Israël wordt afgewezen en op 30 mei 1962 om middernacht vindt de executie plaats.

1.2.3 Aanklacht

De aanklacht omvat 15 punten die worden onderverdeeld in ‘misdaden tegen het joodse volk’ (genocide), ‘misdaden tegen de mensheid’, ‘oorlogsmisdaden’ en ‘lidmaatschap van vijandige partijen de SD, de SS en de Gestapo’. Wanneer de rechter bij aanvang van het proces bij elk punt van de aanklacht vraagt of Eichmann schuldig of onschuldig is, antwoordt die ‘Im Sinne der Anklage nicht schuldig.’

Openbaar Aanklager Hausner begint zijn openingsrede met de volgende woorden:

As I stand before you, judges of Israël, to lead the prosecution of Adolf Eichmann, I do not stand alone. With me are six million accusers. But they cannot rise to their feet and point an accusing finger towards him who sits in the dock and cry: "I accuse." For their ashes are piled up on the hills of Auschwitz and the fields of Treblinka, and are strewn in the forests of Poland. Their graves are scattered throughout the length and breadth of Europe. Their blood cries out, but their voice is not heard. Therefore I will be their spokesman and in their name I will unfold the awesome indictment.

(Hausner 1961)

Tegenover dit gedeelde lot van zes miljoen Joden plaatst Hausner de uniciteit van Eichmann: Eichmann was een nieuw type moordenaar dat de mensheid niet eerder gekend had. Eichmann doodde niet met de hand maar met de pen, daarom moet hij in de woorden van Hausner verantwoordelijk worden gesteld ‘as if it was he who with his own hands knotted the hangman’s noose.’ (Hausner 1961)

De voornaamste repliek van de verdediging is dat Eichmann niet uit eigen beweging moordde, maar bevelen van hogerhand opvolgde. Eichmann zelf voerde daarbij te zijner

verdediging aan dat hij nooit iemand had vermoord, ook geen Joden, en dat hij slechts veroordeeld kon worden op grond van medeplichtigheid ('beihilfe'(Arendt 2005:80)). Eichmann beweerde zelfs een overtuigd zionist te zijn, die zich beijverde om de Joden een eigen grondgebied te verschaffen (105). In tegenstelling tot *Mein Kampf* en het partijprogramma van de NSDAP had hij het zionistische *Judenstat* van Theodor Herzl nauwkeurig gelezen. (104)

Eichmann wordt evenwel door de rechters op alle vijftien punten van de aanklacht schuldig bevonden:

Misdaden tegen het joodse volk

1. door in het kader van de tenuitvoerlegging van de "Endlösung der Judenfrage" de dood van miljoenen Joden te veroorzaken
2. door miljoenen Joden in omstandigheden te brengen die van een dergelijke aard waren dat hun fysieke vernietiging erdoor werd veroorzaakt
3. door hun zwaar lichamelijk en geestelijk letsel toe te brengen
4. door te verordenen dat er in het getto Theresienstadt geen kinderen mochten worden geboren en zwangerschappen moesten worden onderbroken

Misdaden tegen de mensheid

5. zelfde als de punten 1 en 2
6. de vervolging van Joden om redenen van nationale, rassenkundige, religieuze en politieke aard
7. roof van de eigendommen van miljoenen Joden, onmiddellijk voorafgaand aan hun verdelging
8. oorlogsmisdaden

Misdaden tegen niet-Joden

9. deportatie van honderdduizenden Polen uit hun woonsteden
10. deportatie van meer dan 14.000 Slovenen uit hun woonsteden
11. deportatie van vele tienduizenden zigeuners naar Auschwitz
12. deportatie van drieënnegentig kinderen uit Lidice in Tsjechië

Lidmaatschap van vijandige partijen

13. Lidmaatschap van de SD
14. Lidmaatschap van de SS
15. Lidmaatschap van de Gestapo

(Arendt 385-6)

De laatste drie punten vielen onder een verjaringstermijn van 20 jaar, omdat die niet tot zware misdaden werden gerekend. Op de overige twaalf punten stond de doodstraf.

Tot zover deze reconstructie van het Eichmannproces. Uiteraard valt er over de inhoud van het proces nog veel meer te vermelden, maar daar zal ik me niet aan wagen. Anderen voor mij die daartoe veel beter in staat zijn hebben dat wel gedaan en velen van hen hebben kritische geluiden tegen dit proces laten horen. Al vanaf het moment dat Eichmanns arrestatie bekend werd is er van vele kanten kritiek geleverd op de rechtsgeldigheid van het proces en de aanklacht en de bevoegdheid van het Israëliësch hof. In het volgende hoofdstuk zal ik de hoofdlijnen van die kritieken proberen weer te geven.

Hoofdstuk 2

Kritische kanttekeningen bij het Eichmannproces

2.1 Juridische bezwaren

Bij aanvang van het proces tekent Eichmanns verdediger bezwaar aan tegen de bevoegdheid van het hof. Het hof zou partijdig zijn en de plaats van berechting ongeschikt omdat getuigen à decharge niet gehoord zouden kunnen worden: zij zouden worden gearresteerd zodra ze voet op Israëliische bodem zetten. (Cesarani 2005:265) Hannah Arendt voegt daar in haar epiloog bij *Eichmann in Jeruzalem* aan toe dat een internationaal strafhof wenselijk was, want ‘juist de monstrositeit van het gebeurde wordt door de behandeling door een tribunaal van één enkele staat onherroepelijk “gebagatelliseerd”’. (Arendt 2005:421)

Het bezwaar tegen de bevoegdheid van het Israëliisch hof hangt nauw samen met het bezwaar van ‘retroactiviteit’. Immers, de staat Israël waar Eichmann werd berecht, en de wet op grond waarvan hij werd berecht, bestonden nog niet op het moment dat hij de misdaad beging. (Cesarani 2005:265) Ook tegen de Neurenberger processen in 1946 was dit bezwaar van de retroactiviteit al ingebracht. Voorafgaand aan de Neurenberger processen moest er een wettelijke grondslag gecreëerd worden op basis waarvan oorlogsmisdadigers berecht zouden kunnen worden. Die grondslag werd gelegd in het door de Geallieerden gesloten Charter van London van 8 augustus 1945, maar alleen het leggen van zo een grondslag lost de juridische problemen niet op, want nog steeds werd ‘met terugwerkende kracht gedrag strafbaar gesteld dat ten tijde van het gedrag niet strafbaar was’. (Mertens 2010:22) Daarbij was het Tribunaal van Neurenberg een tribunaal dat werd gevormd door de overwinnaars van de oorlog. De Duitse rechtsgeleerde Carl Schmitt zag het Charter van London dan ook niet ‘als een stap op

weg naar een universele rechtsorde, maar als de uiting van een imperialistische buitenlandse politiek van Engeland'. (Mertens 2010:22)

Toch vormden deze Neurenberger wetten voor een deel de Israëliische jurisprudentie, wat betekent dat de Israëliische rechtspraak onder andere is gevormd door wat er aan recht is gesproken in de Neurenberger processen. In 1950 werd in Israël op grond van het Charter van Londen de 'Nazi and Nazi Collaborators (Punishment) Law' aangenomen. De rechtvaardigheid van deze wet kon dus in twijfel worden getrokken, aangezien ze gegrond was op het Charter van Londen waarvan de rechtvaardigheid eveneens in twijfel werd getrokken. Arendt rechtvaardigt dit probleem van retroactiviteit uiteindelijk door te stellen dat men in het Eichmann-proces te maken had met een nieuw soort misdaad:

zodra zich plotseling een tot dan toe onbekend delict als volkenmoord voordoet, eist juist de gerechtigheid een vonnis dat stoelt op een andere wet. In Neurenberg was deze nieuwe wet het Statuut van Londen van 1945, in het geval van Israël was het de wet van 1950. De vraag is niet of dit wetten met terugwerkende kracht waren – wat uiteraard noodzakelijk was – , maar of ze uitsluitend werden toegepast in geval van tot dan toe onbekende soorten delicten (Arendt 2005:400)

Hiermee voegt Arendt zich bij de uitspraak van het hof dat de wetgeving van 1950 zich principieel onderscheidt van gebruikelijke strafwetten. Arendt citeert het hof: 'de onderhavige wet werkt zowel met terugwerkende kracht als extraterritoriaal'. (400)

2.2 Politieke bezwaren

De stroom bezwaren tegen het proces was overigens al lang voor de aanvang ervan losgebarsten, zo beschrijft Ido de Haan in zijn voorwoord bij de Nederlandse vertaling van *Eichmann in Jeruzalem* (2005:12). Door Eichmann in het geheim te ontvoeren zou Israël diplomatieke grenzen overschreden hebben. Argentinië, waar Eichmann staatsburger is, tekent dan ook diplomatiek protest aan en dient een klacht in bij de Verenigde Naties.

Hoewel dit bezwaar kon worden weerlegd met het argument dat het belang van Eichmanns berechting boven het belang van nationale soevereiniteit gaat, blijft de berechting door het Israëlishof een punt van discussie. Onder andere Nahum Goldmann, voorzitter van de World Zionist Organisation, pleitte voor een internationaal gerechtshof en de voorzitter van het American Jewish Committee Joseph Proskauer pleitte voor een terechtstelling in West-Duitsland. (Cesarani 2005:246).

Een ander veelgehoord bezwaar tegen het proces is het politieke belang van Israëls minister-president Ben Goerion om het proces te voeren. Ook Arendt spreekt zich in de epiloog van *Eichmann in Jeruzalem* uit tegen het feit ‘dat de staat Israël zich voorstelde met het proces een hele reeks politieke nevendoeleinden na te streven’. (Arendt 2005:398) De politieke nevendoeleinden waar Arendt op doelt zijn volgens De Haan een bewustwording van de holocaust creëren bij de Israëlische jeugd en de reputatie van Ben Goerions Mapai-partij tegenover de Israëlische oppositie en ook op buitenlands terrein herstellen. (De Haan 2005:11) Ben Goerion gaf het proces dan ook een opvoedend oogmerk. De Haan citeert Ben Goerion:

‘Naar mijn mening ligt het belang van de gevangenneming van Adolf Eichmann (...) in het voorrecht, dat wij thans de hele geschiedenis van de nazi-slachting voor een Israëlische rechtbank zien ontrollen. Daardoor zullen de gebeurtenissen doordringen tot de jeugd van Israël, die is opgegroeid na de

vreselijke ramp en tot wie slechts een zwakke echo van de misdaden is doorgedrongen. (...) de wereldopinie moge eraan herinnerd worden wiens discipelen deze mannen zijn, die de vernietiging van Israël beramen, en die wetend of onwetend assistentie van vele zijden ontvangen.’ (11)

Ben Goerion is evenwel zelf geen enkele keer bij het proces aanwezig. Zijn indirecte aanwezigheid blijkt volgens Arendt nog het meest uit de woorden en de houding van Gideon Hausner ‘die als representant van de staat alles doet om zijn meester te gehoorzamen’. (Arendt 2004:53) Hausners theatrale manier van spreken staat in de ogen van Arendt de gerechtigheid in de weg, omdat het gevaar dreigt dat nu niet Eichmann centraal staat, maar het lijden van het joodse volk:

Voor de gerechtigheid is er in deze zaak maar één ding belangrijk: Adolf Eichmann (...). Om zijn daden gaat het, niet om wat de joden geleden hebben; hij is het die hier terechtstaat, niet het Duitse volk of de mensheid, niet eens het anti-semitisme, niet eens de rassenhaat. (54)

Ook Harry Mulisch uit in zijn reportagebundel *De zaak 40/61* (1962) bezwaren tegen de opvoedende retoriek van Hausner. Door de misdaden van Eichmann breder te trekken tot een ‘gruwelijk lied van vergassing, uit elkaar gerukte kinderen, levend verbrande mensen en kannibalisme, (...) zal de halve wereld nu denken dat Eichmann de verantwoordelijke was voor dit alles. Daar kan straks alleen maar teleurstelling op volgen.’ (Mulisch 2013:64) Mulisch betoogt dat als de misdaden van de holocaust alleen Eichmann aangerekend worden, het gevaar bestaat dat overgebleven nazi’s vrijuit zullen gaan en de werkelijke misdaad niet in zijn volle omvang begrepen zal worden. Er zal dan dus geen recht worden gesproken tegen Eichmanns misdaden, maar het proces zal onterecht gaan gelden ‘ter bevrediging van de behoefte der mensheid aan een duidelijk, eenvoudig en verschrikkelijk beeld’. (65)

De reportagebundels van Hannah Arendt en Harry Mulisch zullen later nog verder aan bod komen. Eerst zal ik bespreken welke kritiek Arendt op haar beurt moest oogsten na de verschijning van *Eichmann in Jeruzalem*.

Hoofdstuk 3

Kritiek vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines

3.1 *Eichmann in Jeruzalem* en het intellectuele landschap

Volgens Cesarani heeft het proces tegen Eichmann en Arendts verslag daarvan een belangrijke rol gespeeld in beschrijvingen van de holocaust omdat het ‘de bewustwording van de catastrofe enorm vergrootte en het intellectuele en culturele landschap voorgoed herschiep’. (Cesarani 2005:331) Om te beschrijven hoe dat intellectuele en culturele landschap precies veranderd is, is het nodig om te beschrijven hoe de situatie voor het verschijnen van *Eichmann in Jeruzalem* was, en het leidt hier te ver om dat te doen. Ik zal mij beperken tot enkele reacties op het verschijnen van *Eichmann in Jeruzalem*, omdat die weliswaar niet de veranderingen in het landschap laten zien, maar in ieder geval voor een deel laten zien hoe dat landschap is ingericht.

Het is terecht dat Cesarani het over een ‘intellectueel landschap’ heeft. Er is namelijk geen bepaalde wetenschappelijke discipline aan te wijzen waarin Arendts opvattingen en, in nauwere zin, waar *Eichmann in Jeruzalem* in het bijzonder thuishoren. *Eichmann in Jeruzalem* bevindt zich samen met disciplines als de geschiedschrijving, de filosofie, de rechtspraak, politicologie en psychologie in een zeer gevarieerd gebied. Iedere afzonderlijke discipline beschouwt *Eichmann in Jeruzalem* en de opvattingen die het vertolkt vanuit zijn eigen positie ten opzichte van het boek. Vanuit verschillende hoeken in het landschap valt er dan ook een ander licht op *Eichmann in Jeruzalem*. Zo bekritisieren historici als Cesarani de geschiedkundige weergave van de feiten in *Eichmann in Jeruzalem* en Arendts werkwijze. Filosofen zoomen vooral in op het denken van Hannah Arendt en in de juridische wereld is het vooral Arendts argumentatie die aan beschouwing wordt onderworpen. Helaas is het

onmogelijk om het landschap rondom *Eichmann in Jeruzalem* volledig in kaart te brengen. Hieronder zal ik me daarom beperken tot enkele herkenningpunten.

3.1.1 Geschiedschrijving

Cesarani betoogt dat Arendts weergave van het Eichmannproces vaak onvolledig is en haar werkwijze inadequaat. Haar meningen beoordeelt hij als ‘niet altijd het resultaat van zorgvuldig denken’ (Cesarani 2005:350) en Arendts kritiek op de joodse leiders schrijft hij toe aan vooringenomenheid en zelfs racisme tegen Joden uit Polen; een ‘kwaadaardig stereotiep commentaar’. (351) Daarbij meent hij dat haar these van de banaliteit van het kwaad is gebaseerd op halve waarheden. Zo zou Arendt, die zelf actief solliciteerde om het proces te mogen verslaan, Eichmann niet meer dan een paar keer hebben horen getuigen. Ze was niet het hele proces in Israël maar vertrok eind mei 1960¹ een tijdje naar Zwitserland (352), zodat ze het grootste gedeelte van het proces waarin Eichmann aan het woord was, gemist heeft. Casarani verwijt Arendt sterke onvolledigheid:

Haar inzicht in zijn karakter was het resultaat van hem zwijgend in de glazen cel zien zitten, luisteren naar een paar op de band opgenomen uittreksels van zijn verhoor en, bovenal, het bestuderen van de transcripties van zijn verhoor die haar vriend Kurt Blumenfeld voor haar naar New York stuurde. Aan deze dunne draad was een van de meest invloedrijke boeken over de twintigste-eeuwse nazi-massamoord en genocide op de joden opgehangen. (352)

Naast de tijdens het proces ter tafel gebrachte bewijsstukken ontleende Arendt veel informatie aan *The Destruction of the European Jews* (1961) van de joodse historicus en politicoloog Raul Hilberg. Hierin benadrukt Hilberg het belang van de bureaucratie in de vernietiging van de Joden ten tijde van het naziregime. Door de controverse die Arendts visie teweegbracht,

---

¹ Cesarani zal hier een tyfoutje gemaakt hebben en ongetwijfeld 1961 bedoelen. Eind mei 1960 was het openbare strafproces immers nog niet begonnen.

heeft ze volgens Cesarani impliciet ook Hilbergs benaderingswijze gepopulariseerd en daardoor ‘bepaalde Arendt mede de wijze waarop generaties historici en denkers zich een voorstelling van het Derde Rijk maakten.’ (Cesarani 2005:14) Tot de jaren negentig was de voorstelling die men maakte van het Derde Rijk er dan ook vooral een als ‘het hoogtepunt van moderne bureaucratie, in plaats van een terugval tot barbarisme.’ (14) In deze visie had de holocaust weinig met ideologie of haat te maken.

In zijn biografie probeert Cesarani daarom vooral de verouderde karikaturen die over Eichmann zijn ontstaan los te laten, en Eichmanns daden binnen de context van zijn jeugd, de ontwikkelingen in het Derde Rijk en ontwikkelingen binnen de Sicherheitsdienst te plaatsen. Zo maakt hij in tegenstelling tot Hannah Arendt de context tot een wezenlijk bestanddeel van Eichmanns handelen:

De sleutel tot Adolf Eichmann bevindt zich niet in de man, maar in de ideeën die bezit van hem hadden genomen, in de gemeenschap waarin deze vrijelijk konden circuleren, het politiek systeem waarin ze uitmondde, en de omstandigheden die ze aanvaardbaar maakten. (373)

De historicus Bernard Wasserstein deed in 2008 een nog veel fellere uithaal naar Arendts geschiedkundig vermogen. In de Hannah Arendt-lezing van 2008 aan de universiteit van Nijmegen, later opgenomen in *Hannah Arendt en de geschiedschrijving. Een controversie* (2010), verwijt Wasserstein Arendt dat zij als historica tekort schoot in haar gebruik van bronnen. Wasserstein betreft zijn kritiek niet alleen op *Eichmann in Jeruzalem*, maar op al Arendts publicaties over historische onderwerpen. Zo zouden de bronnen van Arendts eerdere *The origins of Totalitarianism* (1951) vooral prominente nazihistorici zijn, en daardoor bijzonder eenzijdig. Arendts tekortschieten in *Eichmann in Jeruzalem* is aan dit gebruik van verkeerde bronnen te wijten, meent Wasserstein. Samen met een grote afkeer van de Joodse

levensstijl heeft het gebruik van nazibronnen tot een misplaatste beschrijving van de Joodse Raden in *Eichmann in Jeruzalem* geleid:

Haar beroep op nazi-historici als autoriteiten op het gebied van de Joodse geschiedenis was meer dan een methodologische vergissing: het was symptomatisch voor een verwrongen wereldbeeld, aangetast door een overmatige blootstelling aan het vertoog van collectieve verachting en stigmatisering dat het object was van haar onderzoek. (Wasserstein 2010:34)

Met deze woorden vat Wasserstein samen wat hij in zijn betoog heeft geprobeerd duidelijk te maken, namelijk dat Arendts visie sterk gestuurd werd door haar verleden als joodse balling in Frankrijk en de VS, en door haar opleiding in de filosofie, protestantse theologie en klassieke taalkunde in Marburg. (29) Door deze studies had Arendt volgens Wasserstein een supersessionistische wereldvisie ontwikkeld, wat inhoudt dat zij de christelijke kerk als plaatsvervanger ziet van het van oudsher Joodse uitverkoren volk. In deze visie zou Arendts afkeer van het jodendom verankerd liggen. Wasserstein besluit met te stellen dat haar gebrek aan 'empatisch voorstellingsvermogen, onbevooroordeeldheid, mededogen, een afgewogen oordeel en het vermogen om bewijsmateriaal te selecteren en te wege' (34) Arendt als historica jammerlijk tekort doen schieten.

3.1.2 Recht

De oorzaak van Arendts falen als historicus vindt Wasserstein in het feit dat Arendt een filosofe is en zich als zodanig niet met geschiedschrijving bezig zou moeten houden. Deze opvatting krijgt bijval van jurist en rechtsfilosoof Klaas Rozemond. In zijn artikel 'De complexiteit van het kwaad. Een kritische lezing van Hannah Arendts *Eichmann in Jeruzalem*' noemt Rozemond Arendts oordeel over 'één van de ergste misdadigers uit de

menselijke geschiedenis' een 'mislukking'. (Rozemond 2012:82) Net als Wasserstein brengt Rozemond deze mislukking in verband met een verkeerde toepassing van de filosofie als wetenschap:

Deze mislukking is een argument voor de omkering van de verhouding tussen filosofie, recht en geschiedenis: om tot een gefundeerd oordeel te komen over het kwaad van de nazi's, moeten juristen en historici zich niet tot de filosofen wenden, maar moeten filosofen de historische en juridische bronnen analyseren die nog steeds geen rol van betekenis spelen in filosofische beschouwingen over het kwaad van Auschwitz. (Rozemond 2012:82)

De mislukking schuilt volgens Rozemond in het feit dat Arendt een filosofie over het kwaad ontwikkelde op basis van een verkeerde benaderingswijze en analyse van Eichmanns verklaringen voor de rechtbank. Immers, tijdens het proces zijn Eichmanns motieven om lid te worden van de Oostenrijkse nazipartij en de SS, zijn motieven om te emigreren van Oostenrijk naar Duitsland, zijn idealisme en zionisme, zijn betrokkenheid bij de deportaties van de Joden naar het Oosten en vele andere bezwarende omstandigheden voor Eichmanns veroordeling ruimschoots aan bod gekomen en Arendt noemt ze in haar reportage. Toch vormen al deze factoren die Eichmann voor de rechtbank schuldig stellen niet de grond waarop Arendt uiteindelijk haar banaliteitsthese formuleert. 'Als je deze informatie buiten beschouwing laat, schrijft Rozemond, doelend op de genoemde bezwarende omstandigheden, 'zou je inderdaad tot een oordeel kunnen komen dat Eichmann niet beseftte wat hij deed en daarbij geen motieven had, maar dat oordeel heeft dan geen betrekking op de daden, intenties en motieven zoals Arendt deze in haar boek heeft beschreven.' (79)

Arendt formuleert in haar epiloog een rechtvaardiging van het vonnis tot de doodstraf die Rozemond als volgt samenvat en parafraseert:

Eichmann heeft een beleid gesteund en uitgevoerd dat was gebaseerd op de gedachte dat de nazi's de aardbodem niet wilden delen met het Joodse volk. Om die reden kan van geen enkel lid van de mensheid worden verwacht dat hij de aarde wil delen met Eichmann. Dat is volgens Arendt de enige reden waarom Eichmann moet hangen. (76)

Rozemond steunt deze rechtvaardiging niet. Hij stelt dat er ook andere gronden zijn waarop Eichmann veroordeeld kan worden. Gronden die Rozemond noemt zijn: 'speciale en generale preventie', aangezien Eichmann een gevaarlijk persoon was; Eichmann 'als afschrikwekkend voorbeeld voor alle antisemieten' stellen en 'Eichmann persoonlijk een besef van goed en kwaad bijbrengen voor zover dat hem zou hebben ontbroken.' (77) Zowel in de fundering van haar veroordeling van Eichmann, als in de fundering van haar daaruit voortvloeiende banaliteitstheze blijft Arendt dus volgens Rozemond in gebreke.

Rozemonds claim dat de filosofie historische en juridische bronnen adequaat moet analyseren om tot uitspraken over de geschiedenis, misdaad en schuld te komen, lijkt me overtuigend. Tegelijk lijkt het me om tot een beter begrip te komen bevorderlijk om bij de bestudering van een filosofisch werk over een historische of juridische gebeurtenis zoals *Eichmann in Jeruzalem* het filosofische denkbild eruit te extraheren. *Eichmann in Jeruzalem* dient dan niet alleen tegen het licht van de geschiedkundige en juridische achtergronden te bekeken te worden, maar ook tegen het licht van Arendts andere filosofische werken.

3.1.3 Filosofie

In haar andere filosofische werken, zoals *The Origins of Totalitarianism* (Oorspronkelijk verschenen als *The Burden of Our Time*) uit 1951 en *The Life of the Mind*, in 1978 postuum uitgegeven, manifesteert Arendt, leerling van Martin Heidegger en Karl Jaspers, zich vooral

als een filosoof van het denken. Bij haar karakterisering van Eichmann in *Eichmann in Jeruzalem* speelt het denken dan ook een beslissende rol. Dat betoogt althans Bethania Assy in 'Eichmann, The Banality of Evil, and Thinking in Arendt's thought' (1997):

The banality of evil has accentuated the whole relationship among the faculty of thinking, the capacity to distinguish between right and wrong, the faculty of judgment, and their moral implications, tasks that have been extremely significant in Arendt's work since her first writing in the late 1940s about the phenomenon of the Totalitarianism. (Assy 1997)

Aan de hand van Arendts publicaties en correspondenties laat Assy zien hoe Arendt het denken en het kwaad met elkaar in verband brengt. Assy citeert onder andere uit een briefwisseling tussen Arendt en de Amerikaanse columnist Samuel Grafton waarin Arendt de relatie tussen denken, of beter gezegd de afwezigheid van het denken, en het kwaad duidelijk uitlegt:

I mean that evil is not radical, going to the roots (radix), that it has no depth, and that for this very reason it is so terribly difficult to think about it, since thinking, by definition, wants to reach the roots. Evil is a surface phenomenon, and instead of being radical, it is merely extreme. (Arendt 1963 in Assy 1997)

Anders dan bijvoorbeeld Cesarani meent, beschouwt Assy Arendts typering van Eichmann als een banale dader niet als de reductie van een 'génocidaire' (Cesarani 2005:363) tot iemand die simpelweg niet wist wat hij deed. Arendt probeert immers allerminst Eichmanns daden te bagatelliseren. Assy laat zien aan de hand van een citaat uit Arendts *Life of the Mind* (1978):

She argues that "The deeds were monstrous, but the doer was quite ordinary, commonplace, and neither demonic nor monstrous." Arendts perception that Eichmann seemed to be a common man, evidenced in his transparent superficiality and mediocrity left her astonished in measuring the unaccounted evil committed by him (Assy 1997)

Assy verdedigt of betwist dus niet de juistheid van Arendts banaliteitstheorie of haar werkwijze, maar zij doet een poging om Arendts filosofie van het denken te filteren uit al haar filosofische werken. *Eichmann in Jerusalem* en 'de banaliteit van het kwaad' beschouwt zij in dat licht.

Peter Schotten, rechtsfilosoof, gaat echter een stap verder. Ook hij geeft een analyse van Arendts filosofie, maar hij houdt die filosofie daarbij kritisch tegen het licht. Schotten stelt dat 'like most intellectuals, Arendt overvalued the power of thinking, in this instance overestimating its influence on individual conduct.' (Schotten 2007:139) Dit overschatten van de macht van het denken is deels te wijten aan het feit dat Arendt zelf een professionele denker is: 'She regarded herself primarily as a thinker and attributed to it great explanatory powers.' (143) Hierdoor, zo stelt Schotten, overschat Arendt niet alleen de kracht van het denken als remedie tegen het kwaad, maar onderschat ze ook het belang van aard en gewoonte (habit) in moreel handelen. Handelen uit gewoonte is een vorm van niet-denken, terwijl Arendt het niet-denken (thoughtlessness) juist fataal acht voor moreel handelen. Toch zijn er tal van voorbeelden te noemen van niet-Joden die niet door te denken, maar naar hun aard of uit gewoonte zich ontfermden over op de vlucht gejaagde Joden. 'Non-thinking', concludeert Schotten,

is compatible with a great many human behaviours, including the best and most virtuous. For that reason alone, Arendt's description of non-thinking simply does not provide an adequate account of the cause of evil nor supply a fully satisfying account of its banality. (144)

Bovendien zou Arendt over het hoofd zien dat het denken en de daarmee samenhangende zelfreflectie niet per definitie tot juiste conclusies leidt. Er zijn interne en externe factoren die een accurate zelfreflectie in de weg staan. 'In her writings, there is no discussion of the relationship of thought to the passions, or to the role of self-love, or about the human capacity for self-deception.' (145) Deze drie interne factoren; driften, eigenliefde en zelfbedrog, beïnvloeden het denken dat daardoor niet vanzelfsprekend het kwaad of kwaad denken kan voorkomen.

Een externe factor die accurate zelfreflectie in de weg kan staan is volgens Schotten ideologie, en meer specifiek het Duitse karakter van de nazi-ideologie: 'Her functional description of Nazi totalitarianism pictured Nazism and the Holocaust as the product of the modern bureaucratic state, thus downplaying the importance of the specifically Germanic character both of Nazi ideology and of the Holocaust.' (145) Het denken speelt juist een belangrijke rol in de nazi-ideologie en de naleving ervan. Het is dus zeer de vraag of het denken het kwaad altijd kan voorkomen. Schotten meent in ieder geval van niet en hij besluit zijn betoog dan ook met te veronderstellen dat Arendt die het denken zo een belangrijke rol toekent in het verhoeden van het kwaad, daarbij zichzelf ten onrechte als uitgangspunt neemt. 'Thoughtlessness may contribute to evil, but it hardly provides a fully satisfying explanation of evil-doing. One wonders if Arendt's critique of Eichmann amounted to much more than the assertion that he was not her.' (146)

3.1.4 Politiek

De kritieken die in deze deelparagraaf besproken worden richten zich vooral op dat deel van Arendts filosofie waarin zij aspecten als moraliteit, de individu, cosmopolitanisme en het staatsburgerschap bevraagt. Daarom zal ik ze niet als kritieken vanuit de (rechts)filosofie bespreken, maar als politicologische kritieken.

De rechtsfilosoof Thomas Mertens probeert in *Hannah Arendt en het Eichmann-proces. Enige kanttekeningen* (2010) Arendts ideeën over de bevoegdheid van het Israëliëse hof, Eichmanns aansprakelijkheid en haar politiek-filosofische ideeën met elkaar te rijmen. Arendts politiek-filosofische ideeën leidt hij, naast *Eichmann in Jeruzalem*, af uit Arendts *On the Origins of Totalitarianism* (1951) en *The Human Condition* (1958). Hierin, en uiteindelijk ook in haar veroordeling van Eichmann en haar banaliteitstheorie, toont Arendt volgens Mertens een ‘aarzelende houding ten aanzien van het particuliere en het universele.’ (Mertens 2010:12) Dat houdt op het gebied van de rechtsbevoegdheid zoveel in dat Arendt enerzijds het (particuliere) recht van Israël om te oordelen uit naam van haar inwoners onderschrijft, maar anderzijds ook erkent ‘dat een misdaad tegen de mensheid om een universele reactie vraagt’, (Mertens 2010:33) en daarmee veeleer lijkt te pleiten voor berechting door een internationaal tribunaal. Ten aanzien van Eichmanns aansprakelijkheid houdt het onderscheid tussen het particuliere en universele in dat Arendt enerzijds Eichmanns kwaad als een nieuw soort, dus particulier, kwaad bestempelt, en anderzijds Eichmanns verweer dat hij handelde op bevel van hogerhand en zelf zich niet bewust was van zijn misdaad, accepteert. Mertens vindt het daardoor moeilijk zich een houding te bepalen tegenover *Eichmann in Jeruzalem*.

Evengoed meent hij dat er wel een verdienste schuilt in Arendts werk. Onder andere omdat zij daarin een poging doet

het nieuwe, en dus particuliere karakter van het kwaad van het totalitarisme tijdens het naziregime te begrijpen, zonder het onmiddellijk te universaliseren. (...) Men kan immers het kwaad universeel opvatten en als het ware buiten de mens zelf plaatsen, en het daarmee mythologiseren. (55)

In plaats van het kwaad te mythologiseren, (het voor te stellen als ‘een verschrikking die het menselijk verstand te boven gaat’ (55)) benadrukt Arendt de manipulatieve kracht die van een (totalitaire) samenleving uit kan gaan.

Eichmann in Jeruzalem leert ons de belangrijke les dat het scheppen van juridische, morele en fysieke grenzen tussen menselijke gemeenschappen een manier kan zijn waarop mensen hun verantwoordelijkheden inperken en hun misdaden begaan. (56)

Arendts aarzeling tussen het universele en het particuliere komt vooral naar voren in de epiloog van *Eichmann in Jeruzalem*. Hierin schrijft Arendt kort gezegd het volgende.

Het bezwaar tegen de retroactiviteit van de wetgeving weerlegde het hof op grond van het passieve persoonlijkheidsprincipe (er wordt rechtgesproken door een tribunaal uit het land van de slachtoffers) en op grond van het universaliteitsprincipe. Dat laatste was echter in strijd met de wijze waarop het proces gevoerd werd (door een territoriaal hof) en met de aanklacht op grond waarvan Eichmann was gearresteerd: zijn rol in de ‘Endlösung’, een misdaad die speciaal tegen Joodse volk was gericht. (Arendt 2005:410) Bovendien werd de wet op piraterij als precedent aangedragen om berechting op grond van het universaliteitsprincipe te rechtvaardigen, maar op grond van die wet had het Israëliësch hof Eichmann moeten overdragen aan een internationaal tribunaal.

In de pogingen om precedënten aan te wijzen die haar bevoegdheid rechtvaardigden, slaagde het hof er niet in het ‘nieuwe’ karakter van Eichmanns misdaad te benadrukken. Het

‘nieuwe’ van de misdaad lag in het feit dat ‘misdaden tegen de mensheid’ in het geval van de nazi’s de ‘menselijke verscheidenheid’ (419) aantastte omdat ze was gericht op de vernietiging van een heel ras. Deze misdaad was inderdaad een misdaad tegen de hele mensheid, maar ‘begaan aan het joodse volk’. (419-20)

Samengevat: Enerzijds is Arendt van mening dat het Israëliësch hof bevoegd was aangezien de slachtoffers Joden waren, anderzijds meent zij dat de gronden die het hof aandraagt voor haar bevoegdheid eerder een internationaal gerechtshof zou rechtvaardigen.

Volgens Arendt had het joodse hof dit probleem kunnen ondervangen wanneer zij alleen maar het begrip ‘territoire’ had gedefinieerd als een ‘politiek juridisch en niet alleen maar een geografisch begrip’ (411)

“Territoire” in deze zin betekent niet zozeer, en zeker niet primair, een “stuk land”, als wel een “ruimte” die toebehoort aan een groep mensen, die met elkaar zijn verbonden en tegelijkertijd van elkaar zijn gescheiden (en tegen elkaar en de buitenwereld worden beschermd) door allerlei soorten verwantschap op het gebied van taal, godsdienst, geschiedenis, zeden en wetten. (...) De staat Israël zou nooit zijn ontstaan als er voor het er voor het joodse volk in de vele eeuwen van de verstrooiing niet over alle geografische grenzen heen zulk een “tussenruimte”² had bestaan. (411-2)

Politicoologe en filosofe Benhabib vindt deze uitspraak opmerkelijk. De uitspraak impliceert immers dat alle etnische Joden potentieel Israëliësch staatsburgers zijn en de keerzijde van deze suggestie is volgens Benhabib :

the denial of full citizenship rights to those whose ethnic identity or nationality is not Jewish but who nonetheless live in the territories under the jurisdiction of the state of Israel. (Benhabib 1998:183)

---

2 In het engels: een ‘in-between space’

Anders gezegd: de implicatie van Arendts uitspraak dat alle Joden potentieel staatsburger zijn, die inhoudt dat alle niet-Joodse staatsburgers van Israël geen burgerrechten hebben (het particuliere), druist in tegen Arendts ‘ideal of humanity’ (185) namelijk ieders ‘right to have rights’, (het universele) een uitgangspunt dat in Arendts *The Origins of Totalitarianism* een belangrijk concept is.

Arendts poging om het universele en het particuliere met elkaar te verbinden en de spanning die dat oplevert, komt volgens Benhabib voort uit Arendts eigen jood-zijn.

It is as if some of the deepest paradoxes of retaining a Jewish identity under conditions of modernity come to the fore in Arendts own attempts to find the moral, political, and jurisprudential bases upon which the trial and sentencing of Adolf Eichmann took place. Hannah Arendt struggled to bring together the universal and the particular, her modernist cosmopolitanism with her belief in some form of collective Jewish self-determination. (181)

Benhabib bestempelt *Eichmann in Jeruzalem* dan ook als ‘Arendt’s most intensely Jewish work, in which she identifies herself morally and epistemologically with the Jewish people.’ (181)

3.2 Hannah Arendt en ‘de banaliteit van het kwaad

In veel van de genoemde kritieken is het Arendts persoonlijke betrokkenheid bij het Eichmannproces die wordt uitgemeten. Hoewel haar bezwaren tegen het proces ruimschoots de aandacht krijgen, worden de bezwaren die niet eenduidig zijn en onopgehelderd blijven in zekere zin afgedaan als de weerslag van een identiteitsconflict.

Daarnaast licht Arendts frase van ‘banaliteit van het kwaad’ duidelijk op. De uitdrukking en de vermeende betekenis ervan wordt van alle kanten aangevochten. In *Eichmann in Jeruzalem* treffen we de uitdrukking echter maar twee keer aan; in de ondertitel

‘De banaliteit van het kwaad’ en in de allerlaatste zin. Hierin blik zij terug op het proces als een college waarin de toeschouwers ‘de les van de onuitsprekelijke, hoofd en hart verbijsterende *banaliteit van het kwaad*’ leerden.

In talloze persoonlijke briefwisselingen, later verschenen publicaties en heruitgaven verantwoordt, specificceert of licht zij deze uitdrukking toe. De betekenis van ‘de banaliteit van het kwaad’ blijft echter moeilijk te duiden. Zo schrijft zij in een al eerder aangehaalde brief aan Samuel Grafton dat zij met ‘banaliteit van het kwaad’ bedoelt dat het kwaad nooit *radicaal* is en geen wortels (*radix*) heeft. Hier lijkt de benaming ‘banaal’ een adjectief dat iets zegt over de aard van kwaad. In het voorwoord bij de heruitgave van *Eichmann in Jeruzalem* noemt zij het kwaad echter ‘een verschijnsel dat nooit in zijn geheel kan worden overzien’, en lijkt ‘banaal’ eerder iets te zeggen over de omvang van het kwaad. (Arendt 2005:36)

In datzelfde voorbericht benadrukt Arendt overigens dat het in haar reportage van het proces te doen is om de persoon van de verdachte, en niet om ‘een theoretisch discours over het wezen van het kwaad.’ (34) Iets daarvoor schrijft zij: ‘De aanvallen, ondersteund met alle bekende middelen der stemmingmakerij, antipropaganda en “image-making”, hadden tot gevolg dat er zich een discussie ontspoon over een boek dat nooit geschreven is.’ (31) Hoe we het boek dan wel moeten lezen is echter moeilijk te achterhalen, omdat het nauwelijks meer los van alle erop volgende discussies gezien kan worden. Misschien kan Hannah Arendts plaats in het intellectuele landschap nog het best vergeleken worden met een centraal gelegen kruispunt dat van aanzien verandert naargelang van welke richting en met welk voertuig je het betreedt.

Hoofdstuk 4

Eichmann in Jeruzalem als literaire tekst

In de inleiding noem ik *Eichmann in Jeruzalem* een ‘literair artefact’, oftewel een object dat is geconstrueerd volgens een bepaalde vorm. De hierboven genoemde kritieken bespreken die vorm nauwelijks, maar zoomen veeleer in op wat er achter die vorm besloten ligt: het vermeende gedachtegoed van Hannah Arendt. Dat gedachtegoed bevragen zij of toetsen zij aan hen bekende feiten.

Hieronder zal ik *Eichmann in Jeruzalem* vanuit literatuurwetenschappelijk perspectief, dus als literair artefact, benaderen. Daarvoor zal ik eerst uiteenzetten hoe dat perspectief zich precies onderscheidt van andere wetenschappelijke benaderingen. Dit onderscheid zal ik vervolgens nader toelichten aan de hand van een casus: *De zaak 40/61* van Harry Mulisch.

4.1 De plaats van de literatuurwetenschap in het wetenschappelijk domein

Het belangrijkste onderscheid tussen literatuurwetenschap en andere wetenschappelijke disciplines is het contact met de werkelijkheid. Immers, de (empirische) wetenschappen formuleren theorieën over de werkelijkheid die zijn gebaseerd op empirisch materiaal. Met andere woorden: de werkelijkheid wordt direct waargenomen en beschreven.³ De literatuurwetenschap daarentegen heeft als object van onderzoek niet de werkelijkheid, maar een beschrijving van die werkelijkheid. Dat betoogt althans Maarten van Buuren in *Filosofie van de algemene literatuurwetenschap* (1988):

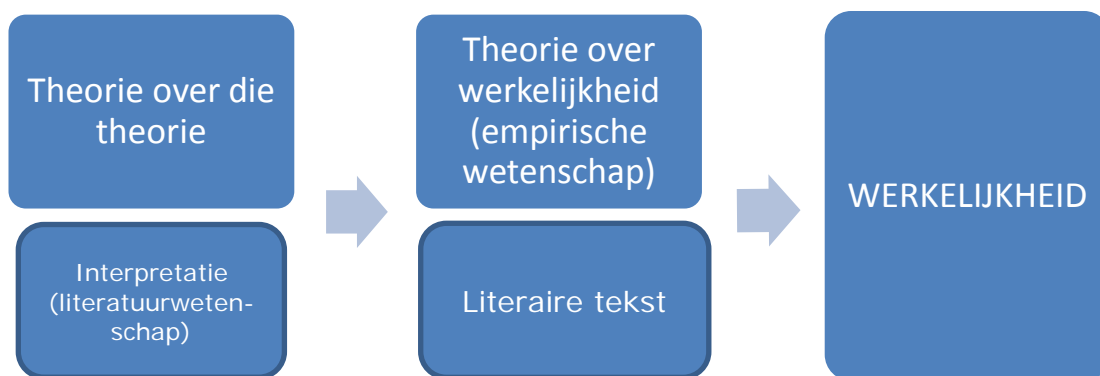
---

³ Ook disciplines als geschiedschrijving, rechtsgeleerdheid en politicologie zijn empirische wetenschappen, in die zin dat ze theorieën over de werkelijkheid formuleren die zijn gebaseerd op empirisch materiaal, nl. documenten, getuigenverklaringen etc. (zie Van Buuren 1988:9)

Literaire teksten zijn systemen van taaltekens waarin verschijnselen uit de ons omringende wereld worden beschreven en geïnterpreteerd. Ze kunnen daarom moeilijk vergeleken worden met empirische verschijnselen en vertonen meer verwantschap met de theorieën die over die verschijnselen worden opgesteld. Een algemeen kenmerk van theorieën is dat het denken zich niet direct tot de werkelijkheid wendt, maar een systeem van tekens opstelt en leert om die tekens als “plaatsvervangers” van de werkelijkheid te gebruiken. (Van Buuren 1988:15)

De interpretatie van een literaire tekst beschrijft dus niet de empirisch waarneembare werkelijkheid, maar een theorie over die werkelijkheid. Anders gezegd: de interpretatie van een literaire tekst is eigenlijk een theorie over een theorie, namelijk een theorie over de manier waarop de tekst de werkelijkheid interpreteert. Van Buuren spreekt van ‘Theoretische verdubbeling’. (23) Onderstaand schemaatje geeft die verdubbeling weer:

Figuur 1

Het belangrijke verschil echter tussen een wetenschappelijke theorie en een literaire tekst is volgens Van Buuren ‘dat wetenschappelijke tekens eenduidig moeten zijn (...) terwijl literaire tekens juist de meerduidigheid van taaltekens exploiteren.’ (16) Een theorie die is gebaseerd op empirisch materiaal, – documenten, getuigenverklaringen, onderzoeksdata etc. – is zo opgesteld dat het getoetst, bevestigd of weerlegd kan worden met nieuw materiaal. Een literaire tekst daarentegen kan niet zonder meer weerlegd worden omdat de interpretatie ervan variabel is en afhankelijk van de context van de lezer die interpreteert.

De context van de lezer is in dit licht beschouwd dus in grote mate bepalend voor de interpretatie van een tekst. Maar de context waarin de tekst *geschreven* is, draagt volgens de filosoof Paul Ricoeur niet bij aan de betekenis ervan, omdat er in een geschreven tekst afstand, ‘distanciation’, ontstaat tussen de auteur en de lezer. (Ricoeur 1976:25) Van Buuren legt dit als volgt uit: ‘Schrijven schept afstand, distantieert. De tekst vormt het eindpunt van een proces waarin de taaluiting gaandeweg van haar oorsprong, de bedoeling van de spreker, vervreemd raakt.’ (Van Buuren 1988:124) Wanneer een tekst wordt opgeschreven wordt die volgens Ricoeur autonoom, een op zichzelf staand geheel. Dat houdt ook in dat de tekst nieuwe betekenissen kan krijgen wanneer het in nieuwe contexten optreedt. Ricoeur: ‘The text’s career escapes the finite horizon lived by its author. What the text means now matters more than what the author meant when he wrote it.’ (1976:30) Waar bij de communicatie via gesproken tekst sprake is van gelijktijdigheid, is bij geschreven tekst sprake van een afstand in tijd tussen schrijver en lezer, en ontstaat er een verschil in context. Dit betekent niet dat de tekst aan betekenis verliest. Integendeel: ‘Teksten hebben daarom de onschatbare mogelijkheid dat ze op andere contexten geënt kunnen worden en zo kunnen worden “gerecontextualiseerd”.’ (Van Buuren 1988:126)

De interpretatie van geschreven teksten speelt zich volgens Ricoeur dan ook af in de ruimte tussen de tekst en de lezer en is ‘een dialectisch proces tussen verklaren en begrijpen.’

(Van Buuren 1988:127) Het verklarende aspect in een interpretatie richt zich op de tekst als vorm en tekenstructuur. Zo is de tekst een empirisch (een waarneembaar) verschijnsel geworden en is het interpreteren van teksten als wetenschapsbeoefening gelegitimeerd. Het begrijpende aspect van een interpretatie vervolgens, is het moment waarop een lezer zich een tekst toe-eigent en betekenis geeft in zijn of haar eigen context.

Eichmann in Jeruzalem is een systeem van taaltokens dat verschijnselen uit de ons omringende wereld (Eichmann, het kwaad, de holocaust) beschrijft en interpreteert. Het boek zou op grond van dit kenmerk dus zowel een wetenschappelijke theorie als een literaire tekst kunnen zijn. De wetenschappers en critici die besproken zijn in hoofdstuk 3 zagen *Eichmann in Jeruzalem* vooral als dat eerste. Toch kan de tekst op grond van Van Buurens beschrijving net zo goed als literaire tekst gezien worden. Dat zou betekenen dat niet meer de werkelijkheid waarnaar in de tekst verwezen wordt object van onderzoek is maar de tekst zelf. Anders gezegd: niet meer het proces tegen Eichmann in Jeruzalem is het onderzoeksobject, maar de tekst *Eichmann in Jeruzalem*.

Het onderscheid tussen *Eichmann in Jeruzalem* als object van onderzoek en de (historische) figuur Eichmann of de aard van het kwaad als onderzoeksobject is belangrijk om in acht te nemen. Onderzoeken naar de laatste kunnen worden getoetst, weerlegd en voorzien van nieuw empirisch materiaal. Onderzoek naar *Eichmann in Jeruzalem* zal de vorm als empirisch verschijnsel onderzoeken en die vervolgens betekenis geven in de eigen context.

Om uiteindelijk *Eichmann in Jeruzalem* beter te begrijpen, zal ik de tekst uit de context van de wetenschappelijke discussies halen en in de context van literaire teksten plaatsen. Daarvoor zal ik *De zaak 40/61* van Harry Mulisch bespreken. Arendt zelf immers plaatst haar tekst in deze context: zij noemt Mulisch ‘vrijwel de enige schrijver (...) wiens indruk in grote trekken met de mijne overeenkomt.’ (Arendt 2005:31) Bovendien problematiseert *De zaak 40/61* juist

dat onderscheid tussen literaire tekst en de werkelijkheid. Ik zal eerst Mulisch' beschrijving van Eichmann bespreken en vervolgens de manier waarop hij 'werkelijkheid' in zijn reportage thematiseert.

4.2 De zaak 40/61 als casus

Net als Hannah Arendt woonde Harry Mulisch gedeelten van het proces tegen Eichmann bij om verslag te doen voor een tijdschrift, *Elseviers Weekblad*. Zijn artikelen zijn gebundeld en gepubliceerd als *De zaak 40/61. Een reportage*. (1962) In dit boek zijn dagboekfragmenten opgenomen waardoor de suggestie wordt gewekt dat er nauwelijks afstand is tussen de schrijver/verslaggever Mulisch en de ik-figuur die vertelt. Toch zijn er ook passages aan te wijzen waarin die afstand groter is, bijvoorbeeld wanneer de verteller optreedt als een zogenaamde 'picaro' (Buurlage 1999:119), een figuur uit de schelmenroman die de lezers een rad voor ogen draait. Meer dan alleen verslaggever is Mulisch in *De zaak 40/61* een literator die de werkelijkheid weergeeft met behulp van literaire procedés.

Volgens Buurlage poneert Mulisch in zijn oeuvre 'dat constant in verandering blijven een opdracht is voor de mens en de mensheid.' (49) Het tegenovergestelde van verandering, verstarring of fixatie, moet te allen tijden worden vermeden.

Die oppositie tussen verstarring enerzijds en verandering of beweging anderzijds, speelt ook in *De zaak 40/61* een belangrijke thematische rol. Zo wijst Buurlage op de in het boek geconstrueerde tegenstelling tussen Eichmann, de 'verstarde nazi', en de staat Israël, de 'dynamische natie', (63) en beide delen, verstarring en beweging vormen door het gehele boek heen de rode draad.

'Verandering' introduceert de auteur al in het ongetitelde voorwoord. Hier noemt hij *De zaak 40/61* 'het verslag van een ervaring' en, ligt hij toe 'Een ervaring is iets anders dan

een gedachtegang: zij verandert. Aan het eind ervan staat iemand anders, voor een deel ook met andere gedachten, dan aan het begin.’ (Mulisch 2013:V)

De veranderende ervaring is te zien in het beeld dat de verteller geeft van Eichmann. Aanvankelijk vormt hij letterlijk een beeld van Eichmann door diens portret ‘loodrecht te halveren en iedere helft aan te vullen met het eigen spiegelbeeld.’ (14) In de beknopte biografie die hij daarna geeft, schetst de verteller een beeld waarbij de nadruk op Eichmanns nauwgezetheid en zijn bureaucratische talenten ligt. Daarbij zou Eichmann zich onderscheiden van nazi’s als Hitler en Heydrich omdat zijn daden wellicht niet voortkwamen uit rassenhaat, maar juist uit een bijzondere vorm van zionisme. Nog later beschrijft de verteller dat Eichmann zich van nazi’s als Hitler en Himmler onderscheidt doordat hij niet werkt vanuit een openbaring (zoals Hitler) of vanuit geloof in de drager van die openbaring (zoals Himmler) maar vanuit onderwerping aan het bevel. Zoals een auto ‘niets kan doen tegen het “mystieke” bevel van de voet op de starter’ (147) zo moest Eichmann onvoorwaardelijk gehoorzamen aan het bevel waaraan hij zich door middel van de eed had verbonden. Hiermee is Eichmann nauwelijks nog een misdadig mens te noemen. Hij is geworden tot een machine, in de woorden van de verteller ‘een medium zonder hypnose’. (147) Nog weer later schrijft de verteller over Eichmann:

hij is niets. (...) Hij is nauwkeurig het tegenovergestelde van de man, die niet deugen wil. Hij is de machine, die voor alles deugdelijk is. Hij is de juiste man op elke plaats. Hij is het ideaal der psychotechniek. (155)

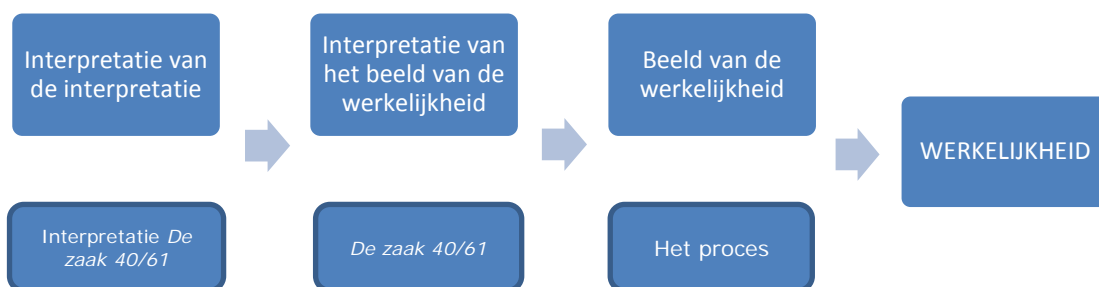
Gaandeweg is het beeld van Eichmann veranderd van een man op een afbeelding in een schim, het zichtbare niets.

In de vorige paragraaf zagen we dat er een onderscheid is tussen de interpretatie van een literaire tekst (literatuurwetenschap) en een theorie over de werkelijkheid (empirische wetenschap). In *De zaak 40/61* lijkt de werkelijkheid echter nog een ring verder verwijderd van de lezer/onderzoeker. Lees het volgende citaat:

Wij mensen, die allen op een of andere manier twijfelen aan onze eigen dood, dat wil zeggen aan de werkelijkheid, in het proces ontmoeten wij het onbarmhartigste beeld van het bestaan der werkelijkheid.

(Mulisch 2013:7)

Hier wordt de suggestie gewekt dat de werkelijkheid niet direct toegankelijk is, dat wij mensen zelfs twijfelen aan het bestaan van die werkelijkheid, maar dat wij in ieder geval een beeld hebben van het bestaan van die werkelijkheid. Zo creëert de verteller een constructie die een uitbreiding lijkt op het eerder getoonde schemaatje:

Figuur 2

Wat en hoe de werkelijkheid nu is kan niet worden geweten, want wij hebben er alleen een beeld van. Eichmann zal echter wel deelnemen aan die werkelijkheid. Hij zal uiteindelijk ter dood veroordeeld worden en dood en werkelijkheid zijn hier als synoniemen gebruikt.

Zijn daden zullen in zijn proces in verbinding gebracht worden met de werkelijkheid: zijn dood. (11)

Het verschil tussen Eichmanns verhouding tot de werkelijkheid en de verhouding van de toeschouwers tot de werkelijkheid is gelijk aan het verschil tussen het vonnis en de executie: de eerste voltrekt zich aan een persoon, van de laatste kun je alleen maar toeschouwer zijn. Zo zal de werkelijkheid zich aan Eichmann ‘voltrekken’, ‘wij mensen’ zullen alleen maar toeschouwers zijn:

Het vonnis is voor Eichmann – zijn executie is voor ons bestemd. Wij zullen het gevoel krijgen, dat er iets gedaan is, dat er iets gedaan kan worden. Dat er recht gedaan kan worden. Maar de mens kan geen recht doen. De mens kan alleen moorden: ook als dat gebeurt in de vorm van een “executie”, volgend op een doodsvonnis. (11)

Toch is het proces ook een vorm van empirische werkelijkheid. Als verslaggever zal de verteller tenslotte het proces waarnemen. Vervolgens zal de lezer zijn weergave van die werkelijkheid lezen:

Niet in de laatste plaats zal ik verslag uitbrengen over *dit* proces, over onszelf, over die dit lezen. (13)

Terug naar de verhouding tussen de interpretatie van de empirische werkelijkheid en de interpretatie van een literaire tekst. In *De zaak 40/61* wordt die empirische werkelijkheid nog verder bij de lezer vandaan geplaatst. De lezer/onderzoeker die een beeld wil krijgen van de

werkelijkheid die in *De zaak 40/61* wordt beschreven, ziet zich dus voor grote obstakels geplaatst. Die obstakels worden opgeworpen door de vorm van de tekst die zo is geconstrueerd dat de werkelijkheid op onbereikbare afstand blijft. De lezer die *De zaak 40/61* wil begrijpen, lijkt eerst en vooral te moeten erkennen dat de werkelijkheid in *De zaak 40/61* niet te verklaren, noch te begrijpen is.

Het is vanuit deze context dat ik naar *Eichmann in Jeruzalem* wil kijken. De schrijfster ervan zag zich immers geconfronteerd met het beeld van diezelfde werkelijkheid.

In de bespreking van *De zaak 40/61* spreek ik als het om de ik-figuur uit de tekst gaat van ‘de verteller’, omdat de ik-figuur niet alleen de vertelt, maar ook fungeert als een personage in het geheel. In *Eichmann in Jeruzalem* gebeurt dat veel minder. Om toch aan te geven dat er een onderscheid is tussen de verteller van een literaire tekst en Hannah Arendt, zal ik spreken van ‘de auteur’.

4.3 *Eichmann in Jeruzalem*

Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil is de bundeling van een reportage in vijf afleveringen die in februari en maart 1963 werden gepubliceerd in het tijdschrift *The New Yorker*. Voor mijn analyse gebruik ik de Nederlandse vertaling door W.J.P. Scholtz *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*. (2009) Aan deze vertaling is ook het later uitgebrachte voorbericht en de epiloog toegevoegd. Beide zal ik meenemen in mijn bespreking. Overigens is veel van *Eichmann in Jeruzalem* al in de eerste drie hoofdstukken ter sprake gekomen. Om niet in de herhaling te vallen zal ik me hier daarom beperken tot enkele opmerkelijke eigenschappen van de tekst.

Nieuwsvoorziening is in de artikelen die in *Eichmann in Jeruzalem* zijn gebundeld zeker niet het voornaamste doel. Na het proces duurde het nog bijna twee jaar voordat Arendt de artikelen publiceerde. (De Haan 2005:15) In de artikelen wordt wel beschreven wat er in de rechtszaal plaatsvindt, maar de auteur probeert toch vooral tot een typering te komen van de persoon in de glazen kooi vooraan in de rechtszaal. In het voorbericht en de epiloog reflecteert ze met name op de politieke of juridische rechtvaardigheid van de procesgang.

In de verslaggeving van een strafproces zijn altijd twee tijden aan de orde: de tijd van het strafproces en de tijd waarin de misdaad die in het proces voor het voetlicht wordt gebracht zich afspeelt. Ook in *Eichmann in Jeruzalem* zijn deze twee verschillende tijden aanwezig en de hoofdstuktitels in de inhoudsopgave attenderen de lezer daar al op; de eerste twee en laatste twee hoofdstukken verwijzen in hun titel naar het proces, de hoofdstukken 3 tot en met 11 verwijzen in hun titels naar de fases in Eichmanns carrière waarover het proces handelt. Hierdoor functioneren de eerste en laatste twee hoofdstukken als een raam waardoor

naar de tijd van Eichmanns misdaden gekeken wordt. Zo blijft het boek in de eerste plaats het verslag van het proces, en geen geschiedenis van de jaren 1933-1945, de jaren waarin Eichmann de misdaden pleegde waarvoor hij nu terechtstaat.

De persoon die het meest centraal staat is uiteraard Adolf Eichmann. Hem probeert de auteur zo nauwkeurig mogelijk te typeren. Dat doet ze op twee manieren: allereerst contrasteert ze Eichmann met het beeld dat aanklager Gideon Hausner van hem probeert te schetsen, maar vooral laat ze aan de hand van zijn taalgebruik zien wie Eichmann in haar ogen is. Zijn fysieke verschijning speelt in de typering nog de minst belangrijke rol en kenmerkt zich vooral door onbeduidendheid:

een slanke man van middelbare leeftijd en lengte, al aardig door zijn donkere haar heen, met een slechtzittend kunstgebit en bijziende ogen, die gedurende het hele proces zijn magere nek in de richting van de rechterstafel gestrekt houdt (geen enkele keer wendt hij het publiek zijn gezicht toe) en met de moed der wanhoop tracht zich een waardige houding te geven – wat hem over het algemeen ook wel lukt, ondanks het nerveuze trekken met zijn mond, een tic die reeds van lang voor het begin van dit proces moet dateren. (54)

Eichmann's onopvallendheid staat in scherp contrast met het beeld dat Gideon Hausner in theatrale bewoordingen van hem optrekt. Zo schrijft de auteur:

Volgens Hausner was er maar één man die zich vrijwel uitsluitend met de joden bezighield, wiens taak hun vernietiging was en wiens rol in dat verschrikkelijke regime zich hiertoe beperkte. Dat was Adolf Eichmann. (56)

De auteur bestrijdt dit beeld fel. Onder andere omdat tegen een ‘monster’ geen proces gevoerd kan worden (‘Men kan nu eenmaal niet de hele wereld in het geweer brengen en correspondenten uit alle windstreken laten aanrukken, om hen op een proces tegen Blauwbaard te vergasten’(429)), maar vooral ook omdat in de ogen van de auteur de gerechtigheid hiermee geweld wordt aangedaan. De aanklager ziet hier immers niet onder ogen dat in Eichmann een nieuw type misdadiger terechtstaat:

Het verontrustende van de figuur Eichmann was immers juist, dat hij een uit velen was, en dat deze velen geen geperverteerden en geen sadisten, maar juist angstig en beangstigend normale mensen waren – en zijn. Vanuit onze rechtsinstellingen gezien en aan onze ethische maatstaven gemeten was deze ‘normaliteit’ veel schrikwekkender dan alle gruwelen tezamen, want zij impliceerde (...) dat dit nieuwe type misdadiger, dat met recht hostis humani generis⁴ genoemd mag worden, handelt onder omstandigheden die het hem nagenoeg onmogelijk maken de draagwijdte van zijn wandaden te beseffen. (429-30)

Hausners karakterisering van Eichmann als een ‘perverse sadist’, ‘het grootste monster dat de wereld ooit had aanschouwd’, ‘een typische representant was van de hele nazibeweging’ en een ‘anti-semiet par excellence’ is in de ogen van de auteur misplaatst. (429) Hausners retoriek heeft juist een averechts effect en Eichmann wordt juist steeds minder het monster dat de openbaar aanklager van hem probeert te maken:

hoe meer Hausners retoriek in het grandioze groeide, des te bleker en spookachtiger werd de figuur in de glazen kooi, en geen geheven wijsvinger – “Daar zit het monster dat voor dit alles verantwoordelijk is!” kon deze geestverschijning in het leven terugroepen. (59)

---

4 Vijand van de mensheid. Term afkomstig uit de wet voor veroordeling van piraten die vanwege hun staatloosheid niet op eigen grondgebied veroordeeld kunnen worden. In Jeruzalem werd de term gebruikt om Eichmann te kunnen veroordelen voor ‘misdaden tegen de mensheid’.

Een ‘geestverschijning’ wordt Eichmann hier genoemd en daarmee lijken zijn uiterlijke kenmerken nog verder gereduceerd en de man zelf steeds meer onlichamelijk te worden. Verder in het proces wordt die onlichamelijkheid nog meer versterkt doordat zowel het fysieke als gesproken contact met de ruimte niet direct is. Zijn stem klinkt namelijk een groot gedeelte van de tijd ‘merkwaardig onlichamelijk’ via de bandopnames van het verhoor met commissaris Less, een jaar geleden. ‘Dubbel onlichamelijk haast, daar het lichaam dat deze stem had voortgebracht weliswaar aanwezig was, maar achter de dikke glaswand van de kogelvrije kooi wel van alle lichamelijke beroofd scheen’. (174)

Waar Eichmann aan lichamelijke inboet, neemt zijn stem, of beter gezegd – zijn taalgebruik toe in de mate waarin het belangrijk is voor de indruk die hij op de auteur achterlaat. Zowel op syntactisch als op semantisch niveau vindt de auteur Eichmanns taalgebruik maar lachwekkend. ‘Door zijn mond gesproken klinkt het gruwelijke vaak niet eens meer macaber, maar ronduit komisch. Komisch is ook Eichmanns heldhaftige strijd met de Duitse taal’. Eichmanns manier van uitdrukken vindt ze ‘potsierlijk’. Ze spot met Eichmanns verkeerde toepassing van zegswijzen, zijn ‘eindelozes zinnen die geen mens begrijpen kan aangezien ze, de ene loodzware term op de andere stapelend, syntactisch volkomen de mist ingaan’ en Eichmanns onvermogen om ‘ook maar een enkele zin uit te stoten die niet uit clichés bestond.’ (115) Nog weer later spreekt ze van wat hij eens schreef in voorbereiding op de Sassen-interviews als ‘pathetisch-grotesk gekrabbel’. (123) Ten slotte noemt ze hier de man in de glazen kooi ‘geen monster maar een clown’ en zijn gepraat ‘hansworsterijen’. (124)

Veel meer nog echter dan over Eichmanns manier van spreken, verwondert de auteur zich over hetgeen aan dit spreken ten grondslag ligt:

Wie lang naar hem luisterde werd zich er steeds duidelijker van bewust dat de man zich niet alleen niet kon uitdrukken, maar dat hij – wat daar ten nauwste mee samenhang – niet kon denken ook, waarmee in dit verband bedoeld wordt dat hij hoegenaamd niet in staat was iets vanuit andermans oogpunt te bekijken. (116)

Dit onvermogen om een zaak uit het oogpunt van een ander te bezien wordt volgens de auteur door de rechters in Jeruzalem ten onrechte gezien als leugenachtigheid en veinzerij. Wanneer Eichmann zaken als de deportaties voorstelt als samenwerking met Joden die wensten te emigreren, doen de rechters dat af als “leeg gepraat” (116), en gaan er daarmee, in de woorden van de auteur, vanuit dat Eichmann ‘er gedachten achter verborg die weliswaar afschuwelijk, maar geenszins leeg waren.’ (116)

De auteur meent echter dat Eichmanns gepraat werkelijk leeg gepraat is: dat er juist geen enkele gedachte achter verborgen zit. Zijn onvermogen om zich anders dan door middel van clichés uit te drukken ziet ze als het bewijs hiervan. ‘Amtssprache ist meine einzige Sprache’, erkent Eichmann tegenover zijn rechters. Het is de taal waarvan hij zich gedurende de naziperiode heeft bediend en het is de taal waarmee hij zich als een ‘ondoordringbaar pantser’ kan ‘afschermen tegen de werkelijkheid’. (116)

Dat afschermen tegen de werkelijkheid door middel van taal was overigens een kenmerk van de gehele nazibeweging. De auteur beschrijft de gewoonte van de nazi’s om in bijzonder eufemistische termen te spreken. Het uitroeien van Joden heette bijvoorbeeld ‘Endlösung’⁵, ‘Aussiedlung’⁶ of ‘Sonderbehandlung’⁷. Deportatie werd aangeduid als ‘Umsiedling’⁸ of ‘Arbeitseinsatz im Osten’⁹. (166) Dit gebruik van eufemismen heet in het

---

5 Definitieve oplossing

6 Uitzetting

7 Een speciale behandeling

8 Hervestiging

9 Arbeidstoewijzing in het Oosten

Duits een ‘Sprachregelung¹⁰’ maar het is, in de woorden van de auteur, eenvoudig een aanduiding van ‘wat men normaliter leugens noemt.’ (167)

In dit systeem waarin leugens door de taal worden gegenereerd past Eichmann dan ook prima: ‘Eichmanns grote ontvankelijkheid voor frasen en slogans en zijn onmacht zich normaal uit te drukken maakten hem natuurlijk tot een ideaal spreker van de “geregelde taal”.’ (168)

De absurditeit van zijn taalgebruik klinkt nog het meest door in Eichmanns laatste woorden. In sobere verteltrant verhaalt de auteur Eichmanns laatste minuten, waarin hij, gezien de ‘macabere lachwekkendheid’ van zijn woorden, volgens de auteur ‘volkomen zichzelf’ is. (396) Zij citeert en becommentarieert vervolgens Eichmanns zwanenzang:

‘Es lebe Deutschland. Es lebe Argentinien. Es lebe Österreich. Das sind die drei Länder, mit denen ich am engsten verbunden war. Ich werde sie nicht vergessen.’ Terwijl hij oog in oog stond met de dood viel hem precies datgene in, wat hij bij talloze begrafenis had gehoord: het ‘Wij zullen hem, de dode, niet vergeten’. Onder de galg had zijn geheugen, ingeschoten als het was op clichés en verheffende momenten, hem voor het laatst een loer gedraaid: hij voelde zich ‘erhoben’ als bij een begrafenis en vergat dat het de zijne was. (397)

Het is in dit verband waarin de uitdrukking ‘de banaliteit van het kwaad’ gebruikt wordt. De term wordt hier geïntroduceerd, maar vat als het ware het hele voorgaande samen:

Het was als gaf Eichmann in die laatste minuten zelf een resumé van het lange college over de menselijke boosaardigheid dat wij hadden bijgewoond – de les van de onuitsprekelijke, hoofd en hart verbijsterende banaliteit van het kwaad. (397)

---

10 Taalregeling

In deze beeldspraak wordt het proces ‘een college over menselijke boosaardigheid’ genoemd en Eichmanns laatste woorden het ‘resumé’ daarvan. Dat resumé bestaat daar uit, dat Eichmann niet nog eens de hoofdpunten van het proces noemt, maar een staaltje van zijn onvermogen tot denken en zijn lachwekkende taalgebruik laat zien. En dat is wat de auteur hier zo verbijsterend lijkt te vinden, dat er achter volledige gedachteloosheid zoveel kwaad verborgen kan zitten.

Zojuist noemde ik al even de bewering van de auteur dat Eichmann door zijn clichématige taalgebruik zich afschermt van de werkelijkheid.

Een gedachtewisseling met Eichmann was iets onmogelijks, niet doordat hij loog, maar doordat hij tegen de woorden en de aanwezigheid van anderen, en bijgevolg tegen de werkelijkheid zelf, beschermd werd door het ondoordringbaarste pantser dat denkbaar is: een absoluut gebrek aan voorstellingsvermogen. (116)

De werkelijkheid waar Eichmann van is afgeschermd, is de werkelijkheid van zijn misdaden die in de aanklacht verwoord worden. Zelf meent Eichmann dat hij ‘Im sinne der Anklage nicht schuldig’ is (78). Hij volgde hooguit bevelen op van hogerhand en handelde zeker niet vanuit ‘laaghartige motieven’. (81) Als het hof hem evengoed schuldig verklaart antwoordt Eichmann: ‘Ich bin nicht der Unmensch, zu dem man mich macht (...). Ich bin das Opfer eines Fehlschlusses.’¹¹ (389)

Hier is het Eichmanns werkelijkheid tegen die van het hof. Maar net als we zagen bij *De zaak 40/61*, wordt ook hier uitsluitel over de werkelijkheid gegeven door het

---

¹¹ ‘Ik ben niet het monster, dat men van mij maakt (...). Ik ben het slachtoffer van bedrog.’

doodsvonnis, in het proces twee dagen volgend op Eichmanns verweer, in *Eichmann in Jeruzalem* direct erop volgend: ‘Twee dagen later, op vrijdag 15 december 1961 ’s ochtends om negen uur, werd het doodsvonnis uitgesproken.’ (389)

Ook *Eichmann in Jeruzalem* is een tekst waarin de lezer niet direct toegang heeft tot de werkelijkheid, maar het moet doen met de auteurs weergave van die werkelijkheid. Die werkelijkheid is tweeledig: het is de werkelijkheid van Eichmanns daden die in het verleden begaan zijn en die in het proces voor het voetlicht worden gebracht, en het is de werkelijkheid van het proces. Die twee probeert de auteur met elkaar te rijmen, maar dat lijkt een onmogelijke opgave. De ene werkelijkheid kenmerkt zich immers door het kwaad dat is uitgericht, de andere kenmerkt zich door banaliteit. En het is deze combinatie die niet alleen de auteur, maar bij talloze anderen al decennialang voor onbegrip heeft gezorgd.

Conclusie

Al vanaf het moment dat Eichmanns arrestatie en gevangenneming bekend was geworden, hebben intellectuelen en critici talloze bezwaren geuit tegen de rechtsgeldigheid van de procedure, de aanklacht en het Israëliëse hof. Hannah Arendt was een van die critici. Het podium voor haar kritiek was het tijdschrift *The New Yorker* en de artikelen zijn later gebundeld en als boek uitgebracht.

Arendt was in haar kritiek dus zeker niet enige en toch heeft juist zij zoveel hevig debat veroorzaakt. Dat was onder andere te wijten aan haar harde oordeel over de Israëliëse politiek en haar kritiek op de Joodse raden, een aspect van *Eichmann in Jeruzalem* dat ik nog nauwelijks heb genoemd, omdat het maar een betrekkelijk klein deel van de tekst in beslag neemt.

De grond waarop die kritieken gebaseerd werden, was in de meeste gevallen empirisch materiaal: uitspraken van Eichmann, documenten uit de nazi-periode, getuigenverslagen, verklaringen uit de Neurenbergse processen etc. Arendt zou ofwel verkeerde conclusies trekken uit dit materiaal, ofwel niet alle materiaal gebruiken dat voorhanden was en daardoor in gebreke blijven. Impliciet gaan al deze kritieken er zo vanuit dat Arendts tekst een theorie over de werkelijkheid is, hoewel een foute theorie. Die aanname is niet zonder meer onjuist, *Eichmann in Jeruzalem* is immers beslist geen fictie.

Evengoed is de tekst een literaire tekst, in die zin dat het structuur van taaltekens is die niet eenduidig te interpreteren is. Het begrip ‘de banaliteit van het kwaad’ laat dat zien. De meest gangbare betekenis van ‘banaal’ is zoiets als ‘alledaags’ of ‘gewoon’. In de tekst wordt dit begrip echter gekoppeld aan een persoon die terechtstond voor duizendvoudige moord,

niet echt iets alledaags. De eenduidigheid van het begrip is hiermee volledig verdwenen en het begrip brengt nu alleen nog maar verwarring en vervreemding.

De literatuurwetenschap onderscheidt zich van andere disciplines doordat ze niet zozeer een theorie over de werkelijkheid geeft, maar de interpretatie van een weergave van die werkelijkheid. In zekere zin is de literatuurwetenschap dus een niveau verder van de werkelijkheid verwijderd. Toch heeft ook de literatuurwetenschap een empirisch object van onderzoek: de vorm van de tekst. Die vorm heb ik geprobeerd te analyseren.

De vraag die ik in de inleiding stelde was:

Wat levert een literaire analyse op aan inzichten over Eichmann in Jeruzalem?

De vorm die *Eichmann in Jeruzalem* aanneemt lijkt nog het meest op die van een raam. Door het kader van het proces wordt er gekeken naar Adolf Eichmann en de misdaden die hij beging gedurende de naziperiode. Hierdoor ontstaat er een tweeslachtig beeld van Eichmann: de nazi die medeverantwoordelijk is voor de dood van duizenden Joden en de man die terechtstaat in Jeruzalem. De Eichmann die in Jeruzalem terechtstaat wordt in de tekst vormgegeven door tegenstellingen: hij is het tegendeel van het beeld dat de aanklager Gideon Hausner van hem geeft: geen kwaadaardig monster, maar juist bijzonder onbeduidend. Doordat hij in de rechtszaal in een kooi zit en zijn stem een groot gedeelte van de tijd door bandrecorders klinkt, lijkt zijn fysieke aanwezigheid minimaal. En al net zo minimaal is zijn taalgebruik. Dat is niet groots of indrukwekkend, maar doorspekt van clichés die de weerslag zijn van zijn denkvermogen; ook nihil. Eichmanns taalgebruik is exemplarisch voor zijn persoon: het is leeg.

Het lijkt alsof de auteur in *Eichmann in Jeruzalem* bezig is Eichmann voor de ogen van de lezer te vernietigen. Zijn uiterlijke verschijning geeft zij minimale waarde om uit te drukken wie Eichmann is. Eichmanns taalgebruik daarentegen laat precies zien wie hij is. Paradoxaal genoeg is de essentie die de auteur uit zijn taalgebruik afleidt juist dat Eichmann leeg, zonder gedachten en zonder motieven is. Haar indruk van Eichmann komt dan ook overeen met die van Harry Mulisch die Eichmann bestempelt als ‘niets’.

Toch is Eichmann schuldig aan meer dan duizendvoudige moord. Wanneer de auteur ‘de banaliteit van het kwaad’ introduceert, lijkt ze daarmee dan ook die tweeledigheid van Eichmann samen te voegen. Zo heeft zij als het ware de focus verlegd van wat achter het raam is naar het raam zelf. Hiermee lijkt ze eenzelfde procedé te volgen als Harry Mulisch doet in *De zaak 40/61*. De lezer wordt zo immers nog een niveau verder van de werkelijkheid verwijderd en wordt gedwongen om zelf op zoek te gaan naar de betekenis ervan.

Nu heb ik in mijn analyse van *Eichmann in Jeruzalem* een onderscheid gemaakt tussen de auteur en Hannah Arendt. Dit om aan te geven dat ik de tekst los van zijn context wilde analyseren. Het is echter maar de vraag of een tekst als deze werkelijk volledig is gedistantieerd van de context. Arendt heeft tenslotte het voorbericht met haar eigen naam ondertekend en de vertellende instantie vertoont sterke overeenkomsten met de schrijfster. Stephen Greenblatt in ‘Towards a poetics of culture’ (1990) meent dan ook dat een tekst nooit autonoom is. Een tekst is verbonden met zijn sociale context, hoewel die context niet volledig transparant is. De onderzoeker moet zich hiervan bewust zijn:

Methodological self-consciousness is one of the distinguishing marks of the new historicism in cultural studies as opposed to a historicism based upon faith in the transparency of signs and interpretive

procedures – but it must be supplemented by an understanding that a work of art is not itself a pure flame that lies at the source of our speculations. Rather the work of art is itself the product of a set of manipulations, some of them of our own (...) many other undertaken in the construction of the original work. (Greenblatt 2012:213)

Ook bij de bestudering van *Eichmann in Jeruzalem* hoeft de context van de tekst dus niet volledig achterwege te blijven. Het onderzoek vanuit andere disciplines is dan ook zeer waardevol. Het zorgt ervoor dat er van vele kanten licht valt over het kwaad dat tijdens de holocaust door mensen als Eichmann is uitgericht. Arendt werpt daar vanuit haar eigen context licht op en haar lezers worden aangemoedigd om dat vanuit hún context te doen.

Tot slot: theorieën die zijn gebaseerd op empirisch materiaal kunnen worden getoetst en weerlegd door nieuw materiaal aan te dragen. Daarmee onderscheiden die theorieën zich van een literaire tekst. Dat wil echter niet zeggen dat de interpretatie van een literaire tekst niet weerlegd kan worden. Hierboven zagen we immers dat een literaire tekst zijn eigen empirisch materiaal levert door middel van de structuur. Het materiaal dat ik gebruik heb zijn die tekstgedeelten waarin de auteur Eichmann beschrijft. Het materiaal over bijvoorbeeld de Joodse raden heb ik volledig laten liggen. Wellicht zal literatuurwetenschappelijk onderzoek daarnaar opnieuw een ander licht werpen op *Eichmann in Jeruzalem*.

Literatuur

Arendt, H. *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*. Amsterdam/Antwerpen, 2005. Oorsp: *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*, New York, 1963/1964.

Assy, B. 'Eichmann, the Banality of Evil, and Thinking in Arendt's Thought'. Boston University, 1998. Web. 28 Juni 2014. <<https://www.bu.edu/wcp/Papers/Cont/ContAssy.htm>>

Benhabib, S. 'Identity, Perspective and Narrative in Hannah Arendt's "Eichmann in Jerusalem"'. In: *History and Memory*, 8:2, 1996. 35-59. Web. 28 Juni 2014. <<http://www.jstor.org/stable/25618705>>

Benhabib, S. 'From the Problem of Judgment to the Public Sphere: Rethinking Hannah Arendt's Political Theory'. In: *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Sage, 1996. 172-220. Web. 28 Juni 2014

Buuren, M.B. van. *Filosofie van de algemene literatuurwetenschap*. Leiden, 1988.

Buurlage, J. *Onveranderlijk veranderlijk. Harry Mulisch tussen literatuur, journalistiek, wetenschap en politiek in de jaren zestig en zeventig*. Amsterdam, 1999.

Cesarani, D. *Eichmann. De definitieve biografie*. Amsterdam, 2005. Oorsp: *Eichmann. His live and crimes*. London, 2005.

Greenblatt, S. 'Towards a poetics of culture'. In: *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture*. Hoboken, 2012. 196-215. Ebook Library. Web. 25 Jun. 2014.

Haan, I. de. 'Voorwoord'. In: *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*. Amsterdam/Antwerpen, 2005. 7-27.

Hausner, G. 'Opening Speech, Session No. 6, 17 April 1961'. The Nizkor Project, 1991-2012. Web. 21 Juni 2014. <<http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-006-007-008-01.html>>

Mertens, T. *Hannah Arendt en het Eichmann-proces. Enige kanttekeningen*. Deventer, 2010.

Mulisch, H. *De zaak 40/61. Een reportage*. Amsterdam, 2013.

Ricoeur, P. *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*. Fort Worth, 1976.

Rozemond, K. 'De complexiteit van het kwaad. Een kritische lezing van Hannah Arendts *Eichmann in Jerusalem*.' In: *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 10:1, 2012. 63-82. Web. 28 Juni 2014.

<<http://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/rechtsfilosofieentheorie/2012/1>>

Schotten, P. 'Hannah Arendt's Eichmann Reconsidered' In: *Modern Age* 49:2, 2007. Web. 28 Juni 2014.

<<http://www.firstprinciplesjournal.com/articles.aspx?article=160&theme=weciv&page=5&loc=b&type=cbtf>>

Wasserstein, B. 'Hannah Arendt en de nazi's. Over de historica en haar bronnen'. In: *Hannah Arendt en de geschiedschrijving. Een controversie*. Nijmegen, 2010. 11-34.

Samenvatting

Vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines is er kritiek geuit tegen *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*. (1963) Daarbij hebben critici de tekst vooral getoetst op empirische juistheid. Ik heb geprobeerd om *Eichmann in Jeruzalem* als literaire tekst te zien en zo geprobeerd om vanuit de vorm van de tekst tot begrip ervan te komen. Zo heb ik geprobeerd antwoord te vinden op de vraag:

‘Wat levert een literaire analyse op aan inzichten over Eichmann in Jeruzalem?’

De inzichten die een literaire analyse hebben opgeleverd zijn kort gezegd dat de auteur in de tekst een beeld probeert te geven van de misdadiger Eichmann. Dat is echter nagenoeg onmogelijk, aangezien het beeld van Eichmann op grond van de misdaden waaraan hij schuldig is bevonden volledig uit de pas loopt met het beeld van de gedachteloze leeghoofd die in de Jeruzalemse rechtszaal staat. In haar uitdrukking ‘de banaliteit van het kwaad’ brengt de auteur van *Eichmann in Jeruzalem* deze twee beelden samen.

Een literatuurwetenschappelijke analyse geeft geen beschrijving van de empirische werkelijkheid die andere disciplines onderzoeken, maar een beschrijving van die beschrijving. Het empirisch object in de literatuurwetenschap is de structuur van een tekst, bij andere wetenschappen is dat de werkelijkheid waarnaar in de tekst verwezen wordt. In *Eichmann in Jeruzalem* is de onderzoeker nog verder van de werkelijkheid verwijderd omdat Eichmann fungeert als het raam om naar die werkelijkheid te kijken, maar Eichmann zelf was door zijn clichématig taalgebruik afgeschermd van de werkelijkheid.

Onderzoek vanuit literatuurwetenschappelijk perspectief hoeft het onderzoek vanuit andere disciplines dan ook niet tegen te spreken. Integendeel, het toont het belang om vanuit ieders afzonderlijke wetenschappelijke context de tekst en de werkelijkheid waarnaar ze verwijst te bevragen. Zo ontstaat er rond *Eichmann in Jeruzalem* een gevarieerd en ecologisch evenwichtig landschap.